

Penktas skyrius

PRINCIPŲ TAIKYMAS

Šiuose puslapiuose ginamus principus reikia dažniau laikyti pagrindu svarstyti detalėms prieš mėginant nuosekliai juos taikyti įvairioms valdymo ir elgesio normų sritims ir turint vilčių gauti naudos. Kelios pastabos, kurias ketinu pareikšti dėl detalių, turi veikiau pailustruoti principus, o ne išplėtoti juos parodant jų padarinius. Aš ne tiek juos taikau, kiek pateikiu jų taikymo pavyzdžių. Tai gali padėti man labiau išryškinti dviejų maksimų, kurios kartu sudaro visą šios esė doktriną, prasmę ir ribas, taip pat išlaikyti pusiausvyrą tarp šių maksimų, kai nėra aišku, kuri iš jų tinka konkrečiam atvejui.

Pirmoji maksima: individas nėra atsakingas visuomenei už savo veiksmus, jei šie neliečia niekieno, išskyrus jo paties, interesus. Kitų žmonių patarimas, pamokymas, įtikinėjimas ir šalinimasis, kai jie mano, kad šie dalykai yra jiems būtini dėl jų pačių gėrio, yra vienintelės priemonės, kuriomis visuomenė gali teisėtai išreikšti savo antipatiją arba nepritarimą jo elgesiui.

Antroji maksima: už veiksmus, kurie daro žalą kitų

interesams, individas yra atsakingas ir gali būti visuomeniškai arba įstatymiškai nubaustas, jeigu visuomenė laikosi požiūrio, kad viena ar kita yra tai, ko reikia jos saugumui.

Pirmiausia, jokių būdu nereikia manyti, kad, jeigu visuomenės kišimasi gali pateisinti tik žala kitų žmonių interesams arba žalos tikimybė, tai, vadinasi, ji visuomet pateisina tokį kišimąsi. Daugeliu atvejų individas, siekiantis teisėto tikslo, neišvengiamai, ir todėl pateisinamam, sukelia kitiems sielvartą arba padaro nuostolį, arba pasiima naudą, kurią jie pagrįstai tikejosi įgyti. Tokie individų interesų prieštaravimai dažnai būna nušalinti blogų visuomeninių institucijų, bet yra neišvengiami, kol tos institucijos egzistuoja, o kai kurie būtų neišvengiami esant bet kokioms institucijoms. Tas, kuris lydi sėkmė labai populiarioje profesijoje arba per konkursinį egzaminą, tas, kuriam atiduodama pirmenybė prieš kitą varžantį dėl objekto, kurio trokšta abu, silaukia naudos iš kitų pralaimėjimo, jų išieškotų pastangų ir nusivylimo. Bet visi sutinka, kad bendrojo žmonių intereso požiūriu būtų geriau, jeigu asmenys siektų savo tikslų nestabdami tokios rūšies padarinių. Kitaip tariant, visuomenė nepripažįsta nusivylusiems varžovams nei įstatyminės, nei moralinės teisės būti apsaugotiems nuo šitokio kentėjimo. Ji jaučiasi priversta įsikšti tik tada, kai pasiekti sėkmei panaudojamos tokios priemonės, kurias leisti prieštarauja visuotiniam interesui – būtent, apgavystė, klasta ir jėga.

Be to, prekyba yra visuomeninis veiksmas. Tas, kuris imasi pardavinėti kokias nors prekes publikai, daro tai, kas susiję su kitų žmonių ir visuomenės apskritai interesais. Tad jo elgesys iš principo patenka visuomenės jurisdikcijon: todėl anksčiau buvo manoma, kad vyriausybės pareiga visais svarbiais laikomais atvejais nustatinėti kainas ir reguliuoti gamybos procesus. Bet dabar pripažinta, nors ir po ilgos kovos, kad prekių pigumas ir gera kokybė veiksmingiausiai garantuojami suteikiant gamintojams ir pardavėjams visišką laisvę, ribojamą vien tokios pačios rinkėjų laisvės apsirūpinti kitur. Tai yra vadinamoji laisvosios prekybos doktrina⁵⁰, besiremianti principais, kurie skiriasi nuo individualios laisvės principo, ginamo šioje esė, bet kartu ir plėtoja jį. Prekybos arba gamybos prekiavimo tikslais apibrėžimai iš tikrųjų yra suvaržymai, o kiekvienas suvaržymas, *qua* suvaržymas, yra blogis. Bet čia aptariami suvaržymai liečia tik tą elgesio dalį, kurią varžyti visuomenė turi visiška teise, ir jie yra blogi tik todėl, kad iš tikrųjų neduoda rezultatų, kurių jais norima pasiekti. Nebūdamas susijęs su laisvosios prekybos doktrina, individualios laisvės principas nėra susijęs ir su daugeliu klausimų, kurie išskyla kalbant apie tos doktrinos ribas: pavyzdžiui, kiek leistina visuomenės kontrolė norint išvengti apgavystės klajokant; kaip primygtinai reikėtų reikalauti iš darbdavių taikyti sanitarinio saugumo arba darbo apsaugos priemones, skirtas darbininkams, atliekantiems pavojingus darbus. Tokie klausimai susiję su

svartymais apie laisvę tik tiek, kiek, *cacteris paribus*⁵¹, visuomet yra geriau leisti žmonėms būti laisviems negu juos kontroliuoti; bet kad jie gali būti teisėtai kontroliuojami siekiant šių tikslų, yra iš principo neneigtina. Antra vertus, egzistuoja klausimai, susiję su kišimusi į prekybą, kurie iš esmės yra laisvės klausimai: toks yra jau minėtas Meino įstatymas, draudimas importuoti opijų į Kiniją⁵², nuodų pardavinėjimo apribojimas – trumpaiariant, visi atvejai, kai kišantis siekiama neleisti arba apsunkinti įsigyti konkrečią prekę. Šitokiam kišimuisi galima prieštarauti ne todėl, kad jis pažeidžia gamintojo ar pardavėjo laisvę, o todėl, kad jis pažeidžia pirkejo laisvę.

Vienas iš šių pavyzdžių – nuodų pardavinėjimas – iškelia naują klausimą, kokios yra tikrosios to, ką galima pavadinti policijos funkcijomis, ribos, kaip smarkiai galima teisėtai pažeisti laisvę stengiantis išvengti nusikaltimo arba nelaimingo atsitikimo. Viena iš neginčijamų valdžios funkcijų yra imtis prevencinių priemonių anksčiau, negu nusikaltimas padaromas, taip pat atskleisti jį ir nubausti už jį vėliau. Tačiau kur kas lengviau piktnaudžiauti laisvės nenaudai prevencine valdžios funkcija negu jos baudžiamąja funkcija. Juk vargu ar yra tokia teisėtos žmogaus veikimo laisvės dalis, kurios nebūtų galima pateikti, ir tikrai nešališkai, taip, neva ši kuriant palankias sąlygas vienokiems ar kitokiems nusikaltimams. Vis dėlto, jeigu valstybinė valdžia, ar net privatus asmuo, mato, jog kas nors aki-

vaizdžiai ruošiasi padaryti nusikaltimą, jie nėra įpareigoti pasyviai stebėti, kol nusikaltimas bus padarytas, bet gali įsikišti, kad jo būtų išvengta. Jeigu nuodai niekada nebūtų perkami arba naudojami jokiam kitam tikslui, o tik žudyti, būtų teisinga uždrausti juos gaminti ir pardavinėti. Tačiau jų gali reikėti ne tik nekaltiems, bet ir naudingiems tikslams, ir negalima įvesti apribojimų vienu atveju, netaikant jų kitu atveju. Be to, tikroji valstybinės valdžios pareiga yra apsaugoti nuo nelaimingų atsitikimų. Jeigu valstybės pareigūnas ar kas nors kitas matytų, kad žmogus mėgina pereiti tikrai nesaugų tiltą, ir nebūtų laiko išpėti jį apie pavojų, jie galėtų, iš tikrųjų visiškai nepažeisdami jo laisvės, čiupti jį ir grąžinti atgal: juk laisvė reiškia daryti tai, ko nori žmogus, o jis nenori iškristi į upę. Vis dėlto, nesant tikros žalos, o egzistuojant vien jos pavojui, tik pats žmogus gali spręsti, kiek pakankamas yra motyvas, galintis paskatinti jį rizikuoti. Todėl aš manau, kad šiuo atveju (jeigu tai nėra vaikas, pamišėlis arba žmogus, taip susijaudinęs ar nugrimzdęs į savo mintis, kad negali deramai pasinaudoti savo sugebėjimu mąstyti) reikėtų tik išpėti jį apie pavojų, bet ne jėga trukdyti jam jį patirti. Panašūs samprotavimai sprendžiant tokį klausimą, kaip nuodų pardavinėjimas, įgalina mus nuspręsti, kuris iš galimų reguliavimo būdų prieštarauja principui, o kuris jam neprieštarauja. Pavyzdžiui, galima, nepažeidžiant laisvės, imtis tokios atsargumo priemonės, kaip vaisto pažymėjimas kokiu nors žodžiu,

nusakanciu jo pavojingumą: pirkejas negali nenoreti žinoti, kad jo turimas dalykas pasižymi nuodingomis savybėmis. Bet jeigu visais atvejais būtų reikalaujama praktikuojančio gydytojo pažymėjimo, tai išgyti vaista teisėtam vartojimui kartais taptų neįmanoma, ir visada būtų brangu. Vienintelis man akivaizdus būdas, kuriuo galima sudaryti sunkumų įvykdyti nusikaltimą vartojant šias priemones, būdas, jį tamai nepažeidžiantis laisvės tu, kuriems reikia nuodingosios medžiagos kitoms tikslams, yra pateikti tai, ką Benthamas⁵³ vykusiai vadina „išankstiniais įkalčiais“. Visi žino šią atsargos priemonę sudarant sutartis. Yra įprasta ir teisinga įstatymiškai reikalauti, jog sudarant sutartį būtų laikomasi, kaip jos privalomo vykdymo sąlygos, tam tikrų formulučių – tokių kaip parašai, liudininčių patvirtinimas ir panašiai. Šituo siekiama turėti įrodymų, kad, vėliau kilus ginčui, būtų galima patvirtinti, jog sutartis buvo tikrai sudaryta ir jog nėra jokių aplinkybių, dėl kurių ji būtų teisiškai negaliojanti. Taip stengiamasi sukurti dideles kliūtis sudaryti fiktyvias sutartis arba sudarinėti sutartis tokiomis aplinkybėmis, kurios išaiškėjusios padarytų sutartis negaliojančiomis. Panašaus pobūdžio atsargumo priemonių galima būtų imtis pardavinėjant prekes, kurias galima pavartoti kaip nusikaltimo įrankius. Pavyzdžiui, būtų galima pareikalauti, kad pardavėjas įrašytų į knygą tikslų sandėrio laiką, pirkejo pavardę ir adresą, tikslų to, kas nupirkta, kokybę ir kiekį; kad paklaustu, kokiu tikslu perkama, ir užrašytą gautą

atsakymą. Nesant medicininio recepto, galima būtų reikalauti, kad dalyvautų trečias asmuo, kuris paliudytų faktą pirkėjui tuo atveju, jeigu vėliau atsirastų priežastis manyti, jog prekė buvo panaudota nusikalstamais tikslais. Tokios taisyklės apskritai nebūtų svarbi kliūtis išigyti prekę, bet labai smarkiai kliudytų ja nederamai pasinaudoti liekant nedemaskuotam.

Neatimama visuomenės teisė apsaugoti nuo prieš ją nukreiptų nusikaltimų, griebiantis išankstinių atsargumo priemonių, suponuoją, kad aiškiai ribojama maksimą, pasak kurios negalima teisėtai kištis į grynai patį žmogų liečiantį blogą elgesį, užkertant jam kelią arba už jį baudžiant. Pavyzdžiui, girtavimas iprastiniais atvejais nėra dalykas, į kurį dera kištis įstatymų leidėjams. Bet manychiau, jog yra visiškai teisėta, kad asmuo, kuris buvo kartą teistas už smurto aktą kitų atžvilgiu, padarytą veikiant alkoholiui, patirtų ypatingus asmeninio pobūdžio teisinius apribojimus: jeigu vėliau būtų pastebėta, kad jis girtas, jis turėtų būti baudžiamas, o jeigu būdamas girtas jis padarytų kitą nusikaltimą, tai bausmė už tai turėtų būti sugriežtinta. Asmuo, kurį girtumas skatina daryti žalą kitiems, pasigerdamas nusikalsta kitiems. Taip pat negalima neišvengiant tironijos įstatymiškai bausti už tinginiavimą, nebent jei tinginiaujantis asmuo gauna valstybės paramą arba tinginiaudamas sulaužo susitarimą. Bet jeigu dėl tinginiovimo ar kokios nors kitos priežasties, kurios įmanoma išvengti, žmogus nesugeba atlikti savo įstatyminių pa-

reišk kitiems, pavyzdžiui, išlaikyti savo vaiku, tai nėra jokia tironija versti jį atlikti tą pareigą priverstinai įdarbinant, jeigu nėra kitų priemonių.

Be to, yra daug veiksmy, tiesiogiai žalingų tik tiems, kurie juos daro. Nereikėtų jų drausti įstatymiškai; bet jeigu jie, atliekami viešai, pažeidžia geras manieras ir šitaip tampa nusikaltimais kitų atžvilgiu, galima teisėtai juos drausti. Tokie yra nusižengimai padorumui. Nėra būtina ilgiau prie jų apsisototi, tuo labiau kad jie tik netiesiogiai susiję su mūsų tema, o visuomenė ir taip smarkiai nepritaria tam, kad daugelis veiksmy, kurie patys savaime nėra nei smerktini, nei tokiais laikomi, būtų vieši.

Egzistuoja kitas klausimas, į kurį reikia rasti atsakymą, derantį su čia išdėstytais principais. Ką žmogus gali laisvai daryti, ir ar kiti asmenys turėtų taip pat laisvai jam patarinėti arba jį kurstyti tais asmeniško elgesio atvejais, kurie laikomi smerktiniais, bet pagarba laisvei neleidžia visuomenei užkirsti jiems kelio arba bausti už juos, nes blogis, tiesiogiai kylantis iš tokio elgesio, liečia tik tą, kuris šitaip elgiasi? Tai nėra lengvas klausimas. Atvejis, kai asmuo skatina kitą atlikti veiksmą, nėra vien save liečiančio elgesio atvejis tikslia šio žodžio prasme. Kam nors patarinėti arba ką nors įtikinėti yra visuomeninis veiksmas, todėl galima manyti, kad jis turėtų būti visuomeniškai kontroliuojamas kaip visi veiksmai, kurie liečia kitus. Bet šiek tiek pagalvojus galima patikslinti pirmąjį išpūdį ir parodyti,

kad, nors atvejais nėra tiksliai apibūdinamas remiantis individualios laisvės sąvoka, vis dėlto jam galima pritaikyti argumentus, kuriais grindžiamas individo laisvės principas. Jeigu reikia leisti žmonėms visuose dalykuose, kurie liečia tik juos pačius, veikti taip, kaip jiems atrodo geriausia, ir savo pačių rizika, tai lygiai taip pat reikia jiems leisti laisvai pasitarti, ką dera šitaip daryti, leisti keistis nuomonėmis, duoti ir gauti pasiūlymus. Jeigu leidžiama ką nors daryti, tai turi būti leidžiama ir patarti šitai daryti. Klausimas tampa abejotinas tik tada, kai kurstytojas gauna asmenišką naudą iš savo patarimo; kai to, ką visuomenė ir valstybė laiko blogiu, rėmimą jis paverčia savo užsiėmimu, leidžiančiu pragyventi arba teikiančiu piniginę naudą. Tada iš tiesų atsiranda naujas klausimą komplikuojantis elementas: egzistavimas asmenų grupių, kurių interesus prieštarauja tam, kas laikoma visų gerove, ir kurių gyvenimo būdas grindžiamas veikimu prieš šią gerovę. Ar reikėtų į tai kištis, ar ne? Pavyzdžiui, privalu toleruoti sangulavimą, taip pat kortavimą; bet ar turėtų būti asmeniui leidžiama sąvadauti arba laikyti lošimo namus? Tai vienas iš tų atvejų, kurie yra kaip tik ties riba, skiriančia du principus, ir nėra iš karto akivaizdu, kurio principo sričiai jis iš tikrųjų priklauso. Yra argumentų abiejų principų naudai. Remiant pakantumo principą, būtų galima pasakyti, kad šiaip jau leistinas dalykas negali tapti nusikalstamu vien todėl, jog paverciamas užsiėmimu, iš kurio pragyvenama arba pel-

nomasi; kad reikėtų veiksmą arba nuosekliai leisti, arba nuosekliai drausti; kad jeigu mūsų iki šiol ginti principai yra teisingi, tai visuomenė *kaip* visuomenė neturi teisės spręsti, jog kuris nors dalykas, liečiantis vien individą, yra blogas; kad atkalbinėjimas – daugiausia, ko galima griebtis, ir kad vienas asmuo privaletų turėti tokia pat laisvę įtikinėti, kokią kitas – atkalbinėti. Prieštaraujant tam, būtų galima tvirtinti, kad nors visuomenė ir valstybė nėra įgaliotos autoritetingai nuspręsti, turint tikslą uždrausti arba nubausti, jog vienoks ar kitoks elgesys, liečiantis tik individo interesus, yra geras ar blogas, tačiau visiškai pateisinama, jeigu jos, laikydamos šį elgesį blogu, pripažins, kad verta bent jau svarstyti klausimą, ar jis toks yra, ar nėra. Taip tariant, jos negali klysti siekdamos pašalinti kurstytojų, kurie greičiausiai negali būti nešališki, įtaką. Šie kurstytojai tiesiogiai asmeniškai suinteresuoti viena puse, kuri, valstybės įsitikinimu, yra bloga, ir atvirai remia ją tik asmeniniais tikslais, tad ir jų reikalavimai nėra nesuinteresuoti. Galima įtikinėti, kad tikrai nieko neprarandama ir visiškai neaukojamas gėris reikalus tvarkant taip, kad asmenys rinktųsi – išmintingai ar kvailai – patys, būdami kuo labiau nepriklausomi nuo suktybių tų asmenų, kurie taip skatina jų polinkius, kad pasiektų savo savanaudiškus tikslus. Taigi (gali kas nors pasakyti) nors įstatymai, draudžiantys neteisėtus žaidimus, yra visiškai nepateisinami, ir visiems turėtų būti leidžiama laisvai žaisti azartinius žaidimus savo

pačių ar vieni kitų namuose arba bet kurioje sutartoje jų susitikimo vietoje, atviroje tik nariams ir jų lankytojams, tačiau vieši lošimo namai neturėtų būti leidžiami. Tiesa, kad draudimas niekad nebūna veiksmingas ir kad nepriklausomai nuo to, kiek tironiškos galios būtų suteikta policijai, lošimo namus kokia nors dingstimi visuomet galima išlaikyti; galima priversti juos veikti šiek tiek slaptai, kad niekas, išskyrus tuos, kurie jų ieško, nieko apie juos nežinotų; o ko nors daugiau visuomenė neturėtų siekti. Šie argumentai yra gana stiprūs. Nesiryžtu spręsti, ar jų pakanka pateisinti moralinei anomalijai, kai baudžiamas bendrininkas, o svarbiausiam nusikaltėliui leidžiama (ir turi būti leidžiama) vaikščioti laisvam; kuomet sąvadautojas ir lošimo namų savininkas baudžiamas pinigine bauda arba įkalinamas, o paleistuvis ir lošėjas – ne. Tuo mažiau, remiantis analogiškais argumentais, reikėtų trukdyti įprastinėms pirkimo ir pardavimo operacijoms. Galima nesaikingai naudotis beveik visomis perkamomis ir parduodamomis prekėmis, o pardavėjai finansiškai suinteresuoti skatinti tą nesaikingumą; bet negalima tuo grįsti argumentu už, pavyzdžiui, Meino įstatymą, nes stipriųjų gėrimų pardavinėtojų grupė, nors ir būdama suinteresuota, kad jais būtų piktnaudžiaujama, yra būtinai reikalinga tam, kad gėrimai būtų vartojami teisėtai. Tačiau šių pardavinėtojų interesas skatinti nesaikingumą yra tikras blokis, ir juo pateisinami valstybės įvedami apribojimai ir

jos reikalaujamos garantijos, kurie, jeigu nebūtų to pateisinimo, pažeistų teisėtą laisvę.

Toliau kyla klausimas, ar valstybė, nors ir leisdama, vis dėlto neturėtų stengtis netiesiogiai atgrasinti nuo elgesio, kurį laiko prieštaraujantiu svarbiausiems subjektui interesams: pavyzdžiui, ar ji neturėtų imtis priemonių pabranginti svaigalus arba apsunkinti jų išgijimą apribodama pardavimo vietų skaičių. Ši, kaip ir daugumą kitų praktinių klausimų, reikia smarkiai skaidyti toliau. Alkoholinių gėrimų apmokestinimas, turint vienintelį tikslą apsunkinti jų išgijimą, yra priemonė, kuri nuo visiško uždraudimo skiriasi tik stiprumu. Jis būtų pateisinamas tik tuo atveju, jeigu būtų pateisinamas uždraudimas. Kiekvienas kainos didėjimas yra draudimas tiems, kurių lešos neatitinka padidėjusios kainos, o tiems, kurių atitinka, jis yra bausmė už savito skonio patenkimą. Jei jie vykdo savo teisinius ir moralinius isipareigojimus valstybei ir individams, jų malonumų pasirinkimas ir būdas išleisti savo pajamas yra jų pačių reikalas ir turi būti paliktas jų pačių nuožiūrai. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad šitaip svarstant yra smerkiama tai, jog alkoholiniui gėrimui pasirenkami kaip ypatingo apmokestinimo objektas siekiant padidinti valstybės pajamas. Bet reikia atsiminti, kad fiskalinis apmokestinimas yra absoliučiai neišvengiamas; kad daugumoje šalių yra būtina, jog didelę mokesčių dalį sudarytų netiesioginiai mokesčiai; kad todėl valstybė negali neuždėti pabaudų, kurios kai kurių asmenų atžvil-

gtu gali įgyti draudimo pobūdį, už kai kurių vartojimo prekių naudojimą. Taigi valstybės pareiga uždedant mokesčius nutarti, be kurių prekių vartotojai gali lengviausiai apsieiti, ir *a fortiori*⁵⁴ atrinkti tas, kurių vartojimą, išskyrus labai saikingą, laiko aiškiai žalingu. Todėl toks alkoholinių gėrimų apmokestinimas, kuris duoda didžiausias pajamas (tariant, jog valstybei reikia visų pajamų, kurias ji surenka), yra ne tik leistinas, bet jam reikia pritari.

Šių prekių pardavinėjimo pavertimo daugiau ar mažiau išimtaine privilegija klausimą reikia spręsti skirtingai, nelygu tai, kuriems tikslams skirtas apribojimas. Visas viešąsias vietas turi prižiūrėti policija, o ypač tokias vietas, nes nusižengimai visuomenei itin dažnai prasideda būtent čia. Todėl dera apriboti teisę pardavinėti šias prekes (bent jau vartojimui vietoje) ir suteikti ją asmenims, apie kurių padorų elgesį žinoma arba už ją laiduojama; dera taip reguliuoti atidarymo ir uždarymo valandas, kad valdžiai būtų patogų prižiūrėti, taip pat atimti leidimą, jeigu dėl krautuvininko nuolaidžiavimo ar nesugebėjimo dirbti nuolatos pažeidinėjama viešoji tvarka arba jeigu krautuvi tampa susitikimo vieta, kur sumanomi ir rengiami įstatymo pažeidimai. Nemanau, kad didesni apribojimai būtų iš principo pateisinami. Pavyzdžiui, alaus ir deginės krautuvių skaičiaus ribojimas turint aiškų tikslą padaryti šiuos dalykus sunkiau prieinamus ir sumažinti pagundos galimybes ne tik kelia nepatogumų visiems žmonėms dėl

dalies asmenų, kurie piktnaudžiautų šia paslauga, bet tinka tik tokiai visuomenės būklei, kai su dirbančiaisiais atvirai elgiamasi kaip su vaikais ar laukiniais, ir jie yra auklėjami suvaržymais, kad ateityje būtų galima jiems pripažinti laisvės privilegijas. Tai nėra principas, kuriuo remiantis būtų atvirai valdomi dirbantieji kurioje nors laisvoje šalyje. Joks žmogus, deramai vertinantis laisvę, nepritars, kad jie būtų šitaip valdomi, prieš tai nepadėjus visų pastangų auklėti juos laisvei ir valdyti kaip laisvus žmones ir aiškiai neįrodžius, jog juos galima valdyti tik kaip vaikus. Jau vien alternatyvos formulavimas parodo, kaip absurdiška manyti, jog tokios pastangos buvo įdėtos bent vienu čia aptariamu atveju. Tik todėl, kad mūsų šalies institucijos pasižymi gausybe nesuderinamų bruožų, į mūsų tvarką praskverbia dalykai, priklausantys despotiško, arba vadinamojo paternalistinio, valdymo sistemai, tuo tarpu visuotinė laisvė, būdinga mūsų institucijoms, neleidžia vykdyti net tokios kontrolės, kokia reikalinga norint įdiegti nors kiek iš tikrųjų veiksmingą suvaržymą, suprantant jį kaip moralinį auklėjimą.

Anksčiau šioje esė buvo nurodyta, kad individo laisvė dalykuose, kurie liečia tik jį, numato atitinkamą bet kurio skaičiaus individų laisvę tarpusavio susitarimu reguliuoti bendrus, bet tik juos pačius liečiančius dalykus. Tai nėra sunkus klausimas, kol nesikeičia visų suinteresuotų asmenų noras. Bet kadangi tas noras gali keistis, tai dažnai būtina, kad net dalykuose, kurie

liečia juos vienus, jie išpareigotų vienas kitam; o kai jie tai padaro, visuotinai priimta reikalauti tų išpareigojimų laikytis. Vis dėlto tikriausiai visų šalių įstatymuose ši visuotinė norma turi kai kurių išimčių. Iš žmonių ne tik nėra reikalaujama tesėti savo išpareigojimus, pažeidžiančius trečiųjų šalių teises, bet kartais pakankama priežastis atleisti juos nuo išpareigojimo yra tai, kad jis žalingas jiems patiems. Pavyzdžiui, mūsų ir daugelyje kitų civilizuočių šalių asmens išpareigojimas parsiduoti kaip vergui arba leisti parduoti save kaip vergą būtų negaliojantis. Jo neverstų vykdyti nei įstatymas, nei viešoji nuomonė. Pagrindas, kuriuo remiantis šitai ribojama asmens galia sąmoningai tvarkyti savo likimą, yra akivaizdus ir labai aiškiai matomas šiuo ypatingu atveju. Priežastis nesikišti, nebent tai būtų daroma kitų labui, į savanoriškus asmens poelgius yra dėmesys jo laisvei. Jo savanoriškas pasirinkimas yra įrodymas, kad tai, ką jis taip renkasi, jam yra pageidautina ar bent pakencijama, o jo gėris apskritai geriausiai garantuojamas leidžiant jam siekti šio gėrio savomis priemonėmis. Bet parsiduodamas į vergiją, jis atsižada savo laisvės; po šito ypatingo poelgio jis atsako kaip nors naudotis ja ateityje. Todėl šiuo atveju jis panaikina patį tikslą, kuriuo pateisinamas leidimas jam tvarkyti savo gyvenimą. Jis jau nebėra laisvas, o atsiduria padėtyje, kuri nėra jam tokia palanki, kokia būtų, jeigu jis savanoriškai liktų laisvas. Laisvės principas negali reikalauti, kad jis būtų laisvas nebūti lais-

vas. Turėti galimybę atstumti savo laisvę nėra laisvė. Šie argumentai, kurių jėga taip krinta į akis šiuo ypatingu atveju, akivaizdžiai yra pritaikomi kur kas plačiau; tačiau juos visur riboja gyvenimo būtinybė, kuri iš tiesų nuolatos reikalauja ne atsisakyti savo laisvės, bet sutikti su vienokiu ar kitokiu jos ribojimu. Tačiau principas, reikalaujantis nereguliuojamos veikimo laisvės visuose dalykuose, kurie liečia pačius veikiančiuosius, liepia, kad tie, kurie išpareigojo vienas kitam dalykuose, neliečiančiuose trečiosios šalies, sugebėtų atleisti vienas kitą nuo išpareigojimo. O net ir nesant tokio savanoriško atleidimo, greičiausiai nėra sutarčių ar išpareigojimų, išskyrus piniginius arba pinigais įvertinamus, apie kuriuos galima būtų išdrįsti sakyti, kad neturėtų būti leidžiama kaip nors jų atsisakyti. Baronas Wilhelmas von Humboldtas mano jau cituotoje puikioje esė išdėsto savo įsitikinimą, kad išpareigojimai, susiję su asmeniniais santykiais ar paslaugomis, visada turėtų teisiškai saistyti tik ribotą laiką; o svarbiausias iš šių išpareigojimų – vedybos – turi tą ypatybę, kad jo tikslai virsta niekais, jeigu abiejų pusių jausmai kuo geriausiai jo neatitinka, tad jam panaikinti neturėtų reikėti nieko daugiau, o tik kuriai nors pusei pareikšti savo norą. Ši tema yra pernelyg svarbi ir pernelyg sudėtinga, kad būtų svarstoma prabėgomis, ir aš paliesiu ją tik tiek, kiek yra būtina norint paliustruoti. Jeigu barono Humboldto disertacijos glaustumas ir bendrumas nebūtų jo šiuo atveju ipareigojės pasitenkinti

savo išvados paskelbimu nesvarstant prielaidų, jis neabejotinai būtų pripažinęs, kad klausimo neįmanoma išpresti remiantis tokiais paprastais argumentais, kokiais apsiribojo jis pats. Kai asmuo, arba atvirai pažadėdamas, arba savo elgesiu, paskatina kitą pasikliauti tuo, kad jis toliau elgsis tam tikru būdu – paskatina kurti viltis ir apskaičiavimus, remti šia prielaida kokią nors dalį savo gyvenimo planų, – atsiranda nauji šio asmens moraliniai išpareigojimai to kito asmens atžvilgiu, kuriuos galbūt galima panaikinti, bet negalima jų ignoruoti. Be to, jeigu dviejų susitariančių šalių ryšys turėjo padarinių kitiems, jeigu jis pastatė trečiąsias šalis į kokią nors ypatingą padėtį arba, kaip santuokos atveju, net suteikė joms gyvybę, tai atsiranda abiejų susitariančių šalių išpareigojimai šių trečiųjų asmenų atžvilgiu. Jų įvykdymas arba, kiekvienu atveju, įvykdymo būdas, turi labai priklausyti nuo to, ar ryšys, siejantis pradžioje susitariančias šalis, tęsiasi, ar išyra. Iš to neplaukia, ir aš negaliu sutikti, kad šie išpareigojimai apima reikalavimą vykdyti sutartį bet kokia to daryti nelinkusios šalies laimės kaina. Bet jie yra būtinas elementas svarstant klausimą, ir net jeigu, kaip mano von Humboldtas, jie neturėtų būti svarbūs *įstatyminės* šalių laisvės atsisakyti išpareigojimo požiūriu (aš taip pat manau, kad jie neturėtų būti *labai* svarbūs), jie neišvengiamai labai svarbūs *moralinės* laisvės požiūriu. Žmogus privalo atsižvelgti į visas šias aplinkybes prieš ryždamasis žingsniui, galinčiam paliesti tokius svarbius

kitų interesus, o jeigu jis neteikia deramos reikšmės tiems interesams, tai yra moraliai atsakingas už skriaudą. Aš pateikiau šias akivaizdžias pastabas tam, kad geriau pailustruočiau bendrąjį laisvės principą, o ne tam, kad jų apskritai reikia nagrinėjant šį konkretų klausimą, kuris, atvirkščiai, paprastai svarstomas taip, tarsi vaikų interesus būtų viskas, o suaugusiųjų – niekas.

Jau esu pažymėjęs, kad, nesant jokių pripažintų visuotinių principų, laisvė dažnai suteikiama ten, kur jos nereikėtų duoti, ir jos neduodama ten, kur ji turėtų būti suteikiama. Vienas iš atvejų, kai laisvės jausmas šiuolaikiniame europiečių pasaulyje yra stipriausias – tai atvejis, kai, mano požiūriu, ji yra iš viso ne vietoje. Asmeniui reikėtų leisti tvarkyti savo reikalus, kaip jam patinka, bet nereikėtų leisti jam veikti, kaip patinka, už kitą, ta dingstimi, kad kito reikalai yra jo paties reikalai. Valstybė, gerbdama kiekvieno laisvę dalykuose, kurie liečia tik ji pati, privalo budriai kontroliuoti, kaip jis naudojasi bet kuria valdžia, kurią ji leidžia jam turėti kitų atžvilgiu. Ši pareiga yra beveik visiškai ignoruojama šeimos santykių atveju, nors savo tiesioginiu poveikiu žmogaus laimei šie yra svarbesni nei visi kiti santykiai drauge. Čia nėra reikalo plačiai kalbėti apie beveik despotišką vyrų valdžią savo žmonoms, nes, norint visiškai pašalinti šį blogį, nereikia nieko daugiau, o tik to, kad žmonos turėtų tas pačias teises ir būtų ginamos įstatymo taip pat, kaip visi kiti asmenys.

Nereikia plačiai apie tai kalbėti ir todėl, kad isitvirtinuso neteisingumo gynėjai, svarstydami šią temą, nesinaudoja laisvės argumentu, bet atvirai pasirodo esą valdžios šalininkai. O vaikų atveju klaidingai taikomos laisvės sampratos yra reali kliūtis valstybei atlikti savo pareigas. Galima beveik pamanyti, kad žmogaus vaikai laikomi jo dalimi tiesiogine, ne metaforiška prasme – toks įtarus yra požiūris į menkiausią įstatymo kišimąsi į absoliučią ir išimtinę žmogaus valdžią savo vaikams. Į tai žiūrima įtariau negu į beveik kiekvieną kišimąsi į jo paties veikimo laisvę. Tai rodo, kiek menčiau dauguma žmonių vertina laisvę negu valdžią. Pavyzdžiui, aptarkime švietimo reikalą. Argi nėra beveik saivame akivaizdi aksioma, kad valstybė turėtų reikalauti ir versti, jog kiekvienas žmogus, gimęs jos piliečiu, įgytų tam tikrą išsilavinimą? Tačiau ar yra kas nors, kuris nebijo pripažinti ir ginti šios tiesos? Iš tiesų, kažin ar kas nors neigs, kad viena iš švenčiausių tėvų (arba, kaip dabar pripažįsta įstatymas ir paprotys, tėvo) pareigų yra, pašaukus žmogiškąją būtybę į pasaulį, suteikti jai išsilavinimą, leidžiantį gerai atlikti savo vaidmenį gyvenime kitų žmonių ir savo pačios atžvilgiu. Bet nors yra vieningai skelbiama, kad tai yra tėvo pareiga, vargu ar kas nors mūsų šalyje pakęs girdėdamas liepimus ją atlikti. Užtuot iš jo reikalavus dėti visas pastangas ir aukas, stengiantis suteikti išsilavinimą vaikui, jam leidžiama pasirinkti, priimti ar ne šį išsilavinimą, kai jis suteikiamas nemokamai! Vis dar

nėra pripažįstama, kad pagimdyti vaika, neturint aiškos perspektyvos ne tik parūpinti maisto jo kūnui, bet ir mokyti bei lavinti jo protą, yra moralinis nusikaltimas ir nelaimingam palikuoniui, ir visuomenei. Taip pat nepripažįstama, kad jeigu gimdytojas nevykdo savo pareigos, valstybė turėtų pasirūpinti, kad ji būtų atlikta, kiek tai įmanoma, gimdytojo sąskaita.

Kartą pripažinus pareigą įvesti visuotinę švietimą, būtų išspręstos problemos, ko ir kaip valstybė turėtų mokyti. Dėl šių problemų diskusijos objektas tampa tik sektų ir partijų mušio lauku, o laikas ir trūšas, kurie turėtų būti skirti švietimui, švaistomi kivirčijantis dėl švietimo. Jeigu valdžia apsispręstų reikalauti, kad kiekvienas vaikas gautų gerą išsilavinimą, ji galėtų išvengti rūpesčio jį suteikti. Ji galėtų leisti tėvams pasirinkti išsilavinimą, kur ir kaip jiems patinka, o pati galėtų tenkintis tuo, kad padėtų apmokėti neturtingesniųjų klasių vaikų mokesčius už mokslą ir padengtų visas mokslo išlaidas tiems, už kuriuos jų sumokėti nėra kam. Pagrįsti prieštaravimai valstybiniam švietimui yra nukreipti ne prieš tai, kad valstybė įveda švietimą, bet prieš tai, kad ji pradeda jam vadovauti, o tai – visai kitas dalykas. Kaip ir visi kiti, aš lygiai tiek pat nepritariu tam, kad visas tautos švietimas ar didelė jo dalis būtų valstybės rankose. Visa, kas buvo pasakyta apie asmenybės individualumo, pažiūrų ir elgesio būdų įvairovės svarbą, apima, kaip lygiai neapsakomai svarbią, ir švietimo įvairovę. Visuotinis valstybinis švieti-

mas tėra gudrybė siekiant taip formuoti žmones, kad jie būtų visiškai panašūs vienas į kitą; jis formuoja tokių jų charakterį, koks patinka dominuojančiai valdžioje jėgai – ar tai būtų monarchas, ar dvasininkija, ar aristokratija, ar to meto kartos dauguma; kuo jis veiksmingesnis ir sėkmingesnis, tuo labiau įtvirtina despotizmą proto atžvilgiu, natūraliai vedantį prie vieno asmens despotizmo masės atžvilgiu. Valstybės sukurtas ir jos kontroliuojamas švietimas turėtų egzistuoti, jeigu iš viso turėtų egzistuoti, tik kaip vienas iš daugelio kuruojančių eksperimentų, tęsiamų turint tikslą duoti pavyzdį ir akstiną kitiems neatsilikti nuo tam tikro tobulumo standarto. Iš tiesų, jei visuomenė apskritai yra tokia atsilikusi, kad negali pasirūpinti, arba nepasirūpina, jokiais tinkamomis švietimo institucijomis, kol valdžia nesima šio uždavinio, tai valdžia gali, pasirinkdama mažesnę iš dviejų didelių blogybių, pradėti globoti mokyklas ir universitetus, kaip kad ji gali globoti akcines bendroves, jei šalyje neegzistuoja privatus verslas, sugebantis imtis didelės pramoninės veiklos. Bet apskritai, jeigu šalyje pakanka žmonių, sugėbančių teikti išsilavinimą globojant valdžiai, tie patys žmonės sugėbėtų ir norėtų duoti tokį pat gerą išsilavinimą, grindžiamą savanoriškumo principu. Atlyginimą jiems garantuotų įstatymas dėl privalomo mokymo, derinamas su valstybės pagalba tiems, kurie nesugeba padengti išlaidų.

Nėra kitos priemonės įgyvendinti šiam įstatymui, išskyrus valstybinius egzaminus, kurie apimtų visus vaikus ir prasidėtų ankstyvame amžiuje. Būtų galima nustatyti amžių, kada turi būti išegzaminuotas kiekvienas vaikas siekiant įsitikinti, ar jis (ji) moka skaityti. Jeigu pasirodo, kad vaikas nemoka, tai galima jo tėvą, jei šis neturi kokios nors pakankamai pateisinančios priežasties, nubausti nedidele pinigine bauda, už kuria esant būtinybei, jis turi atidirbti, o vaiką būtų galima atiduoti mokyklon jo sąskaita. Kiekvienais metais turėtų būti egzaminuojama iš naujo, pamažu plečiant dalykų diapazoną, kad būtų visuotinai įgyjamas, negalima to, išsaugomas, tam tikras, faktiškai privalomas, minimumas bendrųjų žinių. Bė šio minimumo, turėtų egzistuoti savanoriški visų dalykų egzaminai, po kurių visi, pasiekę tam tikrą mokėjimo lygį, galėtų pretenduoti į atestatą. Kad taikydama šias priemones valstybė negalėtų nederamai veikti pažiūrų, visos žinios, reikalingos norint išlaikyti egzaminą – net ir aukštesnio lygio – (išskyrus tokias grynai instrumentines žinių sritis, kaip kalbos ir jų vartojimas), turėtų būti apribotos tik faktų ir pozityvaus mokslo. Religijos, politikos ar kitų ginčijamų dalykų egzaminai turėtų akcentuoti ne pažiūrų teisingumą ar klaidingumą, bet fakta, kad tam tikri autoriai, mokyklos, bažnyčios laikosi, remdamiesi štai tokiais argumentais, tokio ir tokio požiūriu. Esant tokiai sistemai, auganti karta nebūtų labiau nutolusi nuo visų svarstomų tiesų, negu ji yra nutolusi

dabar; kaip ir dabar, vaikai būtų auklėjami kaip anglikonai ar disenteriai, o valstybė rūpintųsi tik tuo, kad jie būtų mokytį anglikonai ar mokytį disenteriai. Niekas netrukdytų mokytį jų religijos, jeigu šito norėtų jų tėvai, tose pačiose mokyklose, kuriose jie būtų mokomi kitų dalykų. Visi valstybės mėginimai paveikti savo piliečių išvadas svarstomais klausimais yra blogis, bet ji gali labai teisingai siūlyti patikrinti ir paliudyti, kad asmuo turi žinių, kurių reikia norint padaryti išvadas bet kuriuo klausimu, vertu dėmesio. Bus geriau, jeigu filosofijos studentas sugebės išlaikyti egzaminą ir iš Locke'o, ir iš Kanto, nepriklausomai nuo to, ar jam patinka kuris nors iš jų, ar netgi nepatinka nė vienas; ir neįmanoma pagrįstai prieštarauti tam, kad ateistas būtų egzaminuojamas iš krikščionybės pagrindų, su sąlyga, jeigu iš jo nereikalaujama jais tikėti. Tačiau manau, kad aukštesniųjų mokslo šakų egzaminai turėtų būti visiškai savanoriški. Jeigu vyriausybės būtų leidžiama drausti kam nors, apeliuojant į kvalifikacijos stoka, užsiimti profesine veikla, net ir mokytojo, tai joms būtų suteikiama pernelyg pavojinga valdžia. Kaip ir Wilhelm von Humboldtas, aš manau, kad laipsniai arba kitokie valstybiniai mokslinių arba profesinių žinių atestatai turėtų būti duodami visiems, kurie prisistato laikyti egzaminų ir išlaiko patikrinimą; bet tokie atestatai neturėtų suteikti kitokių pranašumų prieš konkurentus, išskyrus reikšmę, kurią jiems gali suteikti viešoji nuomonė.

Ne vietoje taikomos laisvės sampratos neleidžia pripažinti tėvų moralinių įpareigojimų ir nustatyti jų teisinių įpareigojimų ne vien švietimo srityje. Egzistuoja ir kitos sritys, kuriose turime tvirčiausią pagrindą pripažinti pirmuosius, o daugeliu atvejų – ir nustatyti antruosius. Pats gyvybės suteikimas žmogiškajai būtybei yra vienas atsakingiausių veiksmų žmogaus gyvenime. Prisiimti šią atsakomybę – suteikti gyvenimą, kuris gali būti prakeikimas arba palaima, – jeigu būtybė, kuriai jis bus suteiktas, neturės bent jau vidutinių galimybių gyventi taip, kaip norės, yra nusikaltimas šiai būtybei. O pernelyg tirštai gyvenamoje šalyje arba šalyje, kuriai gresia pavojus tapti tokia, gimdyti ne labai mažą skaičių, o daugiau vaikų, dėl kurių konkurencijos vėliau mažėja darbo užmokestis, yra nemenkas nusikaltimas visiems tiems, kurie gyvena iš atlygio už savo darbą. Leidžiant įstatymus, kuriais daugelyje žemyno šalių draudžiama vesti, kol abi pusės neįrodo, kad jos turi lėšų šeimai išlaikyti, nėra viršijamos teisėtos valstybės galios. Ar tokie įstatymai būtų naudingi, ar ne (tai yra daugiausia vietos sąlygų ir požiūrio klausimas), jiems negalima prieštarauti kaip pažeidžiantiems laisvę. Leisdama tokius įstatymus, valstybė įsikiša tam, kad uždraustų žalingą veiksmą – kitiems žalingą veiksmą, kuris turėtų būti smerkimo objektas ir visuo- menės gėda net ir tuo atveju, jeigu nebūtų manoma, kad naudinga pridėti ir įstatyminę bausmę. Tačiau paplitusi pažiūra į laisvę, taip lengvai krypstanti prie

tikrų individo laisvės pažeidimų dalykuose, kurie liečia tik jį patį, atmetų mėginimą kaip nors varžyti jo politikius, kai pataikavimo jiems padarinys yra apgailėtinas ir ydingas palikuonių gyvenimas arba gyvenimai, padarantys visokeriopų blogybių tiems, kurie yra pakankamai arti, kad juos paliestų šių veiksmų. Kai palyginame keistą žmonių pagarbą laisvei su keista jų pagarbos stoka jai, galime pamanyti, kad žmogus turi neatimamą teisę daryti žalą kitiems ir visai neturi teisės elgtis, kaip jam patinka, nepadarydamas kam nors skriaudos.

Pabaigai palikau didelę grupę klausimų apie valdžios kišimosi ribas. Nors ir glaudžiai susiję su šios esė tema, jie, tiksliai sakant, nėra jos dalis. Tai atvejai, kai argumentai, nukreipti prieš kišimąsi, nėra priklausomi nuo laisvės principo: svarstoma ne tai, kaip apriboti individų veiksmus, o kaip jiems padėti. Tokiais atvejais klausinama, ar valdžia turėtų – pati arba kitų rankomis – ką nors padaryti jų naudai, užuot leidusi jiems tai padaryti patiems – individualiai arba sava-noriškai susivienijus.

Prieštarauti valdžios kišimuisi, kai jis nėra toks, kad pažeistų laisvę, galima trejopai.

Pirmasis prieštaravimas įmanomas tada, kai dalyką, kurį reikia padaryti, greičiausiai geriau padarytų individai, o ne valdžia. Apskritai kalbant, niekas taip negalėtų tvarkyti reikalo arba nuspręsti, kaip arba kas turėtų jį tvarkyti, kaip tie, kurie asmeniškai juo suinteresuoti. Šis principas smerkia vienu metu toki papli-

tusį įstatymų leidėjų arba valdžios pareigūnų kišimąsi į normalius gamybos procesus. Bet šią temą dalį pakankamai plačiai yra išdėstę politiniai ekonomistai, ir ji nėra itin susijusi su šios esė principais.

Antrasis prieštaravimas yra glaudžiai susijęs su mūsų tema. Nors apskritai individai gali konkretų dalyką daryti ne taip gerai, kaip valdžios pareigūnai, tačiau dažnai pageidautina, kad ši dalyką verčiau darytų jie, o ne valdžia, nes tai ugdo jų pačių protą – stiprina konkrečius sugebėjimus, lavina protingumą ir supažindina juos su problemomis, kurias jiems šitaip tenka spręsti. Tai yra svarbiausioji, nors ir ne vienintelė, teigiama prisiekusiųjų teismo (nepolitinėse bylose), laisvų ir demokratiškų vietos ir municipalinių institucijų, savanoriškų draugijų tvarkomų pramoninių ir filantropinių įstaigų ypatybė. Tai nėra laisvės klausimai, juos su ta problema sieja tik tolimi siekiai. Tai vystymosi klausimai. Ilgiau apsisitoti prie šių dalykų, kaip tautinio švietimo dalių, dera kita proga. Juk šis švietimas iš tiesų yra ypatingas piliečio lavinimas, praktinė politinio laisvos tautos švietimo dalis, žmonių išplėšimas iš siauros asmeninio ir šeimyninio egoizmo srities, pratinimas suvokti bendrus interesus, tvarkyti bendrus reikalus – pratinimas veikti remiantis visuomeniniais arba pusiau visuomeniniais motyvais ir savo elgesyje vadovautis tikslais, kurie, užuot izoliavę žmones vieną nuo kito, vienija juos. Be šių ipročių ir sugebėjimų neįmanoma nei sukurti, nei išsaugoti laisvos santvarkos. To pavyz-

dys – pernelyg dažnas politinės laisvės laikinumas tose šalyse, kuriose ji neturi reikiamo vietinių laisvių pagrindo. Grynai vietinius reikalus turi tvarkyti vietos valdžia, o didelės pramonės įmonės – tų, kurie sava-noriškai parūpina pinigines lėšas, susivienijimas, – už šitai kalba ir visi pranašumai, apie kuriuos šioje esė buvo kalbama kaip apie nulemtus vystymosi individu-alumo ir veikimo būdų įvairovės. Valdžios veiksmai visur yra daugmaž panašūs. Priešingai, individams ir savanoriškomis draugijoms būdingi įvairūs eksperimen-tai ir begalinė patyrimo įvairovė. Valstybė gali būti naudinga tapdama centre patyrimo, kylančio iš dau-gelio bandymų, saugykla ir aktyvia jo platintoja bei skleidėja. Užuoat toleravusi tik savo eksperimentus, ji turi sudaryti galimybes kiekvienam eksperimentuotojui pasinaudoti kitų eksperimentais.

Trečioji, ir įtikimiausia, priežastis riboti valdžios ki-šimąsi yra didelis blogis, kuris atsiranda be reikalo plečiant jos galią. Kiekviena funkcija, kuri be reikalo pridedama prie valdžios jau vykdomų funkcijų, dar labiau išplečia jos poveikį viltims ir baimėms ir vis labiau verčia veiklą ir ambicingą visuomenės dalį val-džios palaižūnais arba kokia nors partija, kuri siekia tapti valdžia. Jeigu kelius, geležinkelius, bankus, drau-dimo įstaigas, didžiausias akcines bendroves, universi-tetus ir labdarybės įstaigas valdytų vyriausybė; be to, jeigu municipalitetai ir vietos tarybos, su viskuo, kas dabar joms pavesta, taptų centrinės administracijos ži-

nybomis; jeigu valdžia skirtų visų šių įvairių įstaigų tarnautojus ir jiems mokėtų, o šie kiekvieno paauskš-tinimo gyvenime tikėtusi iš valdžios; jeigu taip būtų, visa spaudos laisvė ir demokratiška įstatymų leidybos tvarka darytų mūsų ar kitą šalį laisvą tik iš vardo. Blogis būtų juo didesnis, kuo veiksmingiau ir moks-liškiau būtų kuriama administravimo mašina – kuo sumanesnės būtų priemonės siekiant išigyti tinkamiausias rankas ir galvas jai valdyti. Anglijoje neseniai pa-sitūlyta, kad visi valstybinių civilinių įstaigų pareigūnai būtų atrenkami per konkursinį egzaminą, siekiant gauti šioms tarnyboms kuo protingesnius ir labiau išsilavi-nusius asmenis. Buvo daug pasakyta ir parašyta už ir prieš šį pasiūlymą. Vienas iš argumentų, labiausiai pa-brėžiamų pasiūlymo priešininkų, yra toks: nuolatinio oficialaus valstybės pareigūno tarnyba neteikia pakan-kamų uždarbio ir reikšmingumo perspektyvų, kad ga-lėtų vilioti didžiausius talentus, kurie visada sugebės pasiekti patrauklesnę karjerą dirbdami profesionalais arba tarnaudami kompanijose ir kitose visuomeninėse korporacijose. Nebūtų buvę nieko nuostabaus, jeigu ši argumentą būtų panaudoję pasiūlymo šalininkai kaip atsaką į pagrindinį jo keblumą. Kylantis iš priešininkų, jis yra pakankamai keistas. Prieštaraujant primygtinai reikalaujama, kad siūloma sistema turėtų apsauginti vož-tuvą. Iš tiesų, jeigu visus didelius šalies talentus būtų galima pritraukti valdžios tarnybon, tai siūlymas šitai p-daryti tikrai galėtų kelti nerimą. Jeigu visos visuomenės

reikalų sritys, kuriose reikia organizuoto veikimo arba plataus ir visapusiško požiūrio, būtų valdžios rankose, o valdžios ištaigas visur užimtų gambiausi žmonės, tai visa šalies aukštesnioji kultūra ir panaudojamas protas, išskyrus grynai teorinį, būtų sutelkti gaustioje biurokratijoje, iš kurios vienos likusi bendruomenės dalis lauktu visų dalykų: masės – visokiausių nurodymų ir liepimų, ką jos turi daryti, gabieji ir ambicingieji – asmeninio paaugstinimo tarnyboje. Patekti į šios biurokratijos gretas, o patekus – kilti jos laiptais būtų vinenteliai svajonių tikslai. Esant tokiai tvarkai, pašaliniai žmonės dėl praktinio patyrimo stokos nesugeba kritikuoti ar kontroliuoti, kaip veikia biurokratija. Maža to, net jeigu atsitiktinimai, susiję su despotišku arba natūraliu vyraujančių institucijų funkcionavimu, kartais iškeltų į viršūnę reformatoriškų polinkių valdovą ar valdovus, tai nebūtų galima įvykdyti jokios reformos, prieštaraujančios biurokratijos interesui. Kaip teigia tie, kurie turėjo pakankamai galimybių stebėti, tokia liūdna yra Rusijos padėtis. Pats caras bejėgis prieš biurokratus. Jis gali bet kurį iš jų išsiųsti į Sibirą, bet negali valdyti be jų arba prieš jų norą. Jie gali tyliai vetuoti kiekvieną jo potvarkį vien susilaikydami jį vykdyti. Šalyse, kur civilizacija labiau pažengusi ir kur stipresnė maišto dvasia, visuomenė, kuri pratusi laukti, kad jai viską padarytų valstybė, ar bent jau nieko nedaryti pati, netik nepaprašiusi valstybės leidimo, bet ir nepaklausiusi, kaip reikia tai daryti, – tokia visuomenė natūraliai laiko

valstybę atsakinga už ją išinkantį blogį. O kuomet blogis peržengia jos kantrybės ribas, ji sukyla prieš valdžią ir vykdo tai, kas vadinama revoliucija. Paskui kas nors kitas, gavęs iš tautos teisėtą valdžią arba jos negavęs, išoka į kėdę, išleidžia savo potvarkius biurokratijai, ir viskas tęsiasi taip, kaip buvo anksčiau, nes biurokratija lieka nepakeista, o niekas kitas nesugeba užimti jos vietos.

Visiškai kitaip atrodo žmonės, pratę tvarkyti savo reikalus. Prancūzijoje didelė dalis žmonių atlieka karinę tarnybą, o daugelis iš jų gauna bent jau puskarininkio laipsnį. Todėl, vykstant liaudies sukilimui, visados atsiranda keletas asmenų, sugebančių imtis vadovauti ir greitomis sukurti koki nors pakankiamą veikimo planą. Kaip prancūzai tvarko karinius reikalus, taip amerikiečiai – visus pilietinius reikalus. Tegul jie liks be valdžios – kiekviena amerikiečių grupė sugebės greitomis ją sukurti ir pakankamai protingai, tvarkingai ir ryžtingai tęsti vieną ar kitą visuomeninę veiklą. Tokia turėtų būti kiekviena laisva tauta; o tai sugebanti tauta tikrai bus laisva. Ji niekada nesileis pavergiamai kokio nors žmogaus ar žmonių grupės tik todėl, kad jie sugeba sučiupti ir tempti centrinio administravimo valdžias. Jokia biurokratija negali tikėtis priversti tokią tautą daryti ar kęsti tai, kas jai nepatinka. Bet ten, kur viskas daroma per biurokratiją, apskritai negalima padaryti nieko, kam biurokratija yra tikrai priešiška. Tokių šalių santvarka yra tautos patyrimo ir praktinių

sugebėjimų organizavimas kuriant drausmingą grupę, turinčią tikslą valdyti kitus; ir kuo tobulesnis yra pats šis organizavimas, kuo sėkmingiau tam pritraukiami ir auklėjami gabiausi visų bendruomenės klasių žmonės, tuo didesnė yra visų, taip pat ir biurokratijos narių, vergija. Juk valdytojai yra tokie pat savo organizacijos ir drausmės vergai, kokie valdiniai yra savo valdytojų vergai. Kinų mandarinas⁵⁵ yra toks pat despotizmo įrankis ir kūrinys, koks yra nuolankiausias žemdirbys. Atskiras jėzuitas yra labiausiai nusižėmęs savo ordino vergas, nors pats ordinas egzistuoja tam, kad suteiktų kolektyvinę galią ir reikšmingumą savo nariams.

Taip pat nereikia užmiršti, jog tai, kad valdančioji grupė praryja visus didžiausius šalies talentus, anksčiau ar vėliau tampa lemtinga pačios grupės proto veiklumui ir pažangumui. Būdamą šitaip susieta tarpusavyje į veikiančią sistemą, kuri, kaip ir visos sistemos, neišvengiamai funkcionuoja daugiausia remdamasi nustatytomis taisyklėmis, pareigūnų grupė jaučia nuolatinę pagundą paskęsti tingioje rutinoje arba, jeigu retkarčiais ir pabėga iš to malūno arklio rato, pulti į kažkokį pusiau suvokiamą šiurkštumą, kurį pamėgo kai kurie vadovaujantieji pareigūnų korpuso nariai. Vientelis šių glaudžių susijusių, nors iš pažiūros priešingų, polinkių stabdys, vienintelis akstinas, galintis palaikyti didelius grupes sugebėjimus, yra jos atsakomybė lygiai gabių, bet nepriklausančių grupei žmonių budriai kritikai. Todėl yra būtina, kad nepriklausomai nuo val-

džios egzistuočių priemonės formuoti tokius sugebėjimus ir paremti juos palankiomis progomis bei patyrtiniais reikalais. Jeigu norime nuolat turėti igudusį ir efektyviai veikiantį pareigūnų korpusą – visų pirma korpusą, sugebantį duoti pradžią patobulinimams ir norinti juos priimti, jeigu nenorime, kad mūsų biurokratija išsigimtų į pedantokratiją, tai šis korpusas neturi monopolizuoti visų profesijų, formuojančių ir ugdančių gabumus, kurie reikalingi valdyti žmonėms.

Vienas sunkiausių ir sudėtingiausių valdymo meno klausimų yra nustatyti taška, ties kuriuo prasideda blo-gybės, tokios grėsmingos žmonių laisvei ir pažangai, arba veikiau – ties kuriuo jos pradeda vyrauti prieš nauda, kurią teikia kolektyvinis visuomenės jėgos taikymas, kai visuomenė, vadovaujama savo pripažintų vadų, siekia pašalinti kliūtis, esančias jos kelyje į gerovę; toks pat sunkus ir sudėtingas klausimas – išaugoti tiek centralizuotos galios ir proto pranašumą, kiek jų galima išsaugoti nenukreipiant vyriausybiniiais kanalais pernelyg didelės bendrosios veiklos dalies. Dažniausiai tai yra detalių klausimas, kurį svarstant reikia atsižvelgti į daugelį įvairių motyvų, ir negalima nustatyti absoliučios taisyklės. Bet aš manau, kad praktinį principą, kuriuo remiasi saugumas, idealą, kurio nereikia išleisti iš akių, matą, kuriuo galima tikrinti visas priemones, skirtas įveikti sunkumą, galima išsakyti šiais žodžiais: didžiausias galios išsklaidymas, derinamas su

efektyvumu, bet kuo didžiausias informacijos centralizavimas ir jos skleidimas iš centro. Tad atskiri vietos tarybų išrinkti municipalinės administracijos pareigūnai turėtų labai smulkiai pasiskirstyti, kaip tai daroma Naujosios Anglijos Valstijose, visus reikalus, kurių geriau nepalikti tiesiogiai suinteresuotiems asmenims; bet šalia to, kiekvienoje vietos reikalų srityje turėtų egzistuoti centrinis valdymas kaip bendrojo valdymo šaka. Šio valdymo organas turėtų sutelkti, kaip židinyje, gausybę informacijos ir patyrimo, gautų tvarkant tą viešųjų reikalų sritį visose apylinkėse, analizuojant viską, kas panašaus yra daroma užstienio šalyse, ir remiantis bendraisiais politikos mokslo principais. Šis centrinis organas privalėtų žinoti viską, kas yra daroma, o ypatingai jo pareiga būtų vienoje vietoje įgytą žinojimą padaryti prieinamą kitiems. Kadangi aukšta padėtis ir plati stebėjimo sritis išlaisvintų jį iš vietinių smulkių prietarų ir siaurų pažiūrų, tokio organo patarimas natūraliai būtų labai autoritetingas. Bet aš manau, kad reali jo, kaip nuolatinės institucijos, valdžia turėtų būti ribojama teise priversti vietos pareigūnus laikytis įstatymų, kuriais jie turi vadovautis. Visus reikalus, kurių nenumato bendrosios normos, tiems pareigūnams turi būti leidžiama tvarkyti savo nuožiūra ir atsakant savo rinkėjams. Už normų pažeidimą jie turėtų atsakyti įstatymui, o pačias normas turėtų nustatyti įstatymų leidžiamoji valdžia. Centrinė administracinė valdžia tik stebėtų, kaip jos vykdomos, o jeigu jos būtų gyvendinamos

netinkamai, ji turėtų kreiptis, nelygu bylos pobūdis, arba į teismus, kad šie priverstų vykdyti įstatymą, arba į rinkėjus, kad šie nušalintų pareigūnus, nevykdančius įstatymo pagal savo dvasią. Toks yra bendrais bruožais centrinis valdymas, kurį turėtų taikyti varguomenės įstatymo valdyba⁶⁶, prižiūradama Varguomenės mokesčio rinkėjus visoje šalyje. Kad ir kiek Valdybos galios viršytų šias ribas, tai yra teisinga ir būtina tuo ypatingu atveju, kai stiekama išnaikinti išsąknijusius netikusio valdymo ipročius sprendžiant klausimus, smarkiai liečiančius ne tik apylinkes, bet ir visą bendruomenę. Juk nė viena apylinkė neturi moralinės teisės dėl blogo valdymo tapti skurdo gūžta, iš kurios jis neišvengiamai išsilieja į kitas apylinkes, blogindamas moralinę ir materialinę visos triūšiančios bendruomenės padėtį. Administracinės prievartos ir šalutinių įstatymų leidybos galios, kurias turi Varguomenės įstatymo valdyba (dėl požiūrio į šį klausimą labai menkai jomis tesinaudojanti), nors ir visiškai pateisinamos svarbiausio nacionalinio intereso požiūriu, būtų visiškai ne vietoje rūpinantis grynai vietiniais interesais. Tuo tarpu centrinis visų apylinkių informavimo ir instruktavimo organas būtų taip pat vertingas visose valdymo srityse. Niekada nebus per daug tokios valstybės veiklos, kuri ne stabdo, bet padeda ir skatina individo pastangas ir jo vystymąsi. Bėda ištinka tada, kai valstybė, užuot skatinusi individų ir organizacijų veiklą ir galias, pakeičia jas savąja veikla; kai, užuot informavusi, patarusi ir,

esant pagrindui, smerkusi, ji verčia juos dirbti supan-
 čiotus arba įsako jiems stovėti nuosalyje ir daro už juos
 jų darbą. Galų gale valstybės vertingumas yra ją su-
 darančių individų vertingumas. Valstybė, atidedanti jų
 proto plėtros ir kilninimo interesus dėl truputėlį dides-
 nio sugebėjimo valdyti arba dėl tos šito sugebėjimo
 regimybės, kurią sukuria smulkių reikalų praktika; truk-
 danti augti savo žmonėms, idant jie būtų paklusnesni
 irankiai jos rankose net jai siekiant naudingų tikslų, –
 tokia valstybė įsitikins, jog su mažais žmonėmis nega-
 lima iš tikrųjų nuveikti nieko didaus; jog mechanizmo,
 kuriam ji paaukojo viską, tobulumas galų gale neduos
 jai jokios naudos, nes truks gyvybinės jėgos, kuria ji,
 siekdama, kad mašina veiktų sklandžiau, panoro ver-
 čiau atsikratyti.

PAAIŠKINIMAI

Esė *Apie laisvę* pasirodymas glaudžiai susijęs su Harriet
 Taylor vardu. Ši moteris J. S. Millio biografijoje paliko gilią
 pėdsaką. Pažintis su ja, užsimezgsi 1831 m., vėliau peraugo
 į platoniską meilę. Po dvidešimties metų draugystės, mirus
 jos vyrui, H. Taylor tapo J. S. Millio žmona. Tai buvo gyva,
 jautri, nepaprasto proto moteris, kurią pats J. S. Millis laikė
 pagrindinių jo logikos, filosofijos ir politinės ekonomijos idė-
 jų įkvėpėja. Veikalas *Apie laisvę* pasirodė 1859 m., praėjus
 vieneriems metams po jos mirties, ir buvo jai dedikuotas
 nurodant, kad jai priklauso pagrindinės šios esė idėjos.

¹ Knyga dedikuojama Harrietai Taylor Mill – 1858 m. mirusiai
 ilgametei J. S. Millio draugei, žmonai ir bendradarbei.

² Teologinė neapykanta (*lot.*), t.y. neapykanta, sukelta aštrios ir
 emocišingos polemikos religijos klausimais.

³ *Akbaras* (1542–1605) – Mogolų imperijos Indijoje valdovas.

⁴ *Karolis Didysis* (742–814) – frankų karalius, pirmasis Šventosios
 Romos imperijos imperatorius.